

27423

SƏLİM CƏFƏROV

**MÜASİR
AZƏRBAYCAN
DİLİ**

LEKSİKA

İKİNCİ HİSSƏ

ÜÇÜNCÜ NƏŞR

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
tərəfindən təsdiq edilmişdir*

SUMQAYIT & Q
DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
KITABXANA

ŞƏRQ-QƏRB

BAKİ 2007

*Bu kitab "Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika" (Bakı, Maarif, 1982)
nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

*Dərslik Azərbaycan Respublikasının
Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür*

Redaktoru:

Bayram Əhmədov

ISBN 978-9952-34-108-9

494.361014-dc22

Azərbaycan dili – Leksika

Səlim Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika.

Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 192 səh.

Ali məktəblərin filologiya fakültələrinin müəllimləri və tələbələri üçün nəzərdə tutulmuş bu dərslik iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə – "Leksikologiya" bəhsində leksikologiyanın məqsədi və vəzifələri, müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi, leksikası, idiom və ibarələri, leksikoqrafiyası və s. izah olunur. İkinci hissə "Söz yaradıcılığı" bəhsidir ki, burada leksik, morfoloji və sintaktik yolla düzələn söz yaradıcılığından, o cümlədən ad, fel, zərf şəkilçiləri və s. haqqında geniş məlumat verilir.

© "Şərq-Qərb", 2007

BİR NEÇƏ SÖZ

Respublikamızın ali məktəblərinin filologiya fakültələrində “Müasir Azərbaycan dili” fənni əsas yerlərdən birini tutur.

“Müasir Azərbaycan dili” fənninin elmi əsaslar üzərində dərinlən mənimsənilməsi nəticəsində tələbələr aşağıdakı imkanları əldə edə bilirlər: ünsiyyət və mübarizə vasitəsi olan dilin yaranması və inkişafı konkret material üzərində öyrənilib mənimsənilir; müasir ədəbi dil normalarının şüurlu dərk edilməsi ilə əmələ gələn dil hadisələri asan başa düşülər, tələffüz və yazı qaydaları mənimsənilir; ədəbi dilin ayrı-ayrı üslub xüsusiyyətləri öyrənilir və düzgün qiymətləndirilir; müasir ədəbi dilimizin qohum və ya qeyri-qohum dillərlə olan əlaqə və münasibəti dərk edilir; dilimizin gələcək inkişafı yolları aydın təsəvvür edilir; müasir Azərbaycan dili ilə yanaşı olaraq keçilən başqa dil fənlərinin – ümumi dilçilik, Azərbaycan dili tarixi, Azərbaycan dilinin dialektologiyası, bu və ya digər ixtisas kurslarının dərinlən mənimsənilməsinə şərait yaradılır; tələbələrin öyrəndiyi başqa dillərin – rus dili, Şərqlə və Avropa dillərindən hər birinin daha tez və yaxşı öyrənilməsinə imkan yaranar və s.

“Müasir Azərbaycan dili” fənninə aşağıdakı şöbələr daxildir: 1) fonetika; 2) leksikologiya; 3) söz yaradıcılığı və 4) qrammatika (morfologiya və sintaksis).

Azərbaycan dilçiliyinin bütün bu sahələrinə aid bir çox elmi-nəzəri ədəbiyyat və tədris vəsaiti nəşr edilmişdir. Lakin bunların heç biri mövcud proqram əsasında bu kursun sistemli keçilməsini təmin edə bilmir. Kursun bütün tələblərini əhatə edən stabil dərsləklərin olmasına ehtiyac hiss edilir. “Müasir Azərbaycan dili” (leksika) adlı həmin dərslək də məhz bu ehtiyac nəticəsində meydana gəlmişdir.

Müəllif

GİRİŞ

§1. Müasir Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının ədəbi dilidir. Ədəbi dil ümumxalq dilinin ən yüksək mərhələsidir. Bu və ya digər xalqın dili ümumbəşər dilinin bir formasıdır. Ona görə də ümumbəşər dilinin inkişaf yolları, eyni zamanda, ayrı-ayrı xalqların dilinə, həmçinin Azərbaycan dilinə də aiddir.

Marksizm klassikləri bəşər dilinin insan cəmiyyətində ünsiyyət zəruriyyətindən doğduğunu və eyni zamanda həqiqi, praktik şüur olduğunu göstərmişlər. “Dil də şüur kimi qədimdir, dil başqa insanlar üçün mövcud olan və yalnız bununla da mənim özüm üçün də mövcud olan praktik real şüurdur, dil də şüur kimi ehtiyacdan, insanların bir-biri ilə zəruri olaraq əlaqəyə girmək ehtiyacından doğmuşdur”¹.

K.Marks və F.Engels dil və təfəkkürün inkişafı prosesini insan cəmiyyətinin inkişafı ilə əlaqələndirərək göstərirlər ki, o da insanın özü kimi əmək prosesi nəticəsində meydana gəlmişdir. “Əvvəlcə əmək, sonra isə onunla birlikdə aydın nitq iki ən başlıca amil olmuş və bunların təsiri altında meymunun beyni tədricən insan beyninə çevrilmişdir... Beynin daha da inkişaf etməsi ilə yanaşı olaraq, onun ən yaxın alətləri, hiss orqanları daha da inkişaf etmişdir. Nitqin tədrici inkişafı eşitmə orqanının müvafiq surətdə daim təkmilləşməsi ilə yanaşı davam etdiyi kimi, ümumiyyətlə beynin də inkişafı, birlikdə bütün hissələrin təkmilləşməsi ilə yanaşı davam etmişdir...”

Beynin və ona tabe olan hissələrin, getdikcə daha çox aydınlaşan şüurun, abstraksiya və əqli nəticə çıxarmaq bacarığının inkişafı əməyə və dilə əks-təsir göstərərək, bunların hər ikisinə daha da inkişaf etmələri üçün getdikcə yeni-yeni təkanlar vermişdir”².

Bütün bunlar göstərir ki, dil və təfəkkür ictimai əməkdən doğmuş olan ictimai hadisədir. İstər dil və istərsə də təfəkkür cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar inkişaf edir, bir-birinə təsir göstərir və eyni zamanda cəmiyyətin inkişafına xidmət edir.

¹ K.Marks və F.Engels. Əsərləri, III cild, Moskva, 1955, səh.29.

² F.Engels. Meymunun insana çevrilməsi prosesində əməyin rolu. Bakı, 1956, səh.7-8.

V.İ.Lenin “Dil insanların ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir”¹ deməklə K.Marks və F.Engelsin bu bərədəki fikirlərini bir daha təsdiq etmiş olur. V.İ.Lenin dil və tərəkürün tarixini dilin tarixi kimi götürür və dialektikanın tək tərəkürə deyil, eyni zamanda dilə də xas olduđu fikrini irəli sürür. Deməli, ictimai hadisə, ünsiyyət, mübarizə və inkişaf vasitəsi olan dil bilavasitə tərəkürə əlaqədardır. Dil şüurun, sözlər şəklində və onların birləşməsi olan cümlələr şəklində təzahürüdür. O, həqiqi həyatı bilavasitə əks etdirir. Sözlərin və tərəkürün bu cür daimi əlaqəsi dili təyin edən mühüm vasitələrdən biridir. Əlaqələri yaradan üzvlərdən biri olmayan yerdə heç bir əlaqə də ola bilməz. Beləliklə, sözlərsiz tərəkürdən ibarət, yaxud tərəkürsüz sözlərdən ibarət bir danışq dili yoxdur.

Bilavasitə fikir gerçəkliyindən ibarət olan dilin əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun üzvlərə ayrılmasıdır ki, bu da danışqı əmələ gətirən sözlərin və cümlələrin hissələrə ayrılması kimi, dildə olan sözlər və onların birləşmələri ilə ifadə edilən məfhumların üzvlərə ayrılması kimi başa düşülməlidir.

“Dil” termininin özü insanın nitqi mənasında bir sıra anlayışlara malikdir: a) ümumiyyətlə insanın danışq qabiliyyəti; b) hər hansı bir xalqın dili; c) ləhcə və şivələrdən fərqli olan ümumi ədəbi dil; ç) məcazi mənada işlənən dil (biri digərindən fərqli olan ayrı-ayrı şəxslərin, yazıçıların dili) və s.

Şüur və tərəkürün bütün xalqlarda həqiqi varlığın inikası, dərk edilməsi nəticəsində əmələ gəlir. Lakin onun təzahür forması olan danışq dili xalqların müxtəlif inkişaf şəraitindən asılı olaraq, müxtəlif şəkillərdə özünü göstərir. Nəticədə hər xalqın dili özünəməxsus inkişaf yolu keçirir, lüğət tərkibinə və formal əlamətlərə malik olur, ədəbi dil səviyyəsinə qədər yüksəlir. Ona görə də bir xalqın dilini o xalqın inkişaf tarixi ilə əlaqədar öyrənmək və tədqiq etmək zəruridir.

§2. Ədəbi dil məfhumu sinifli cəmiyyətdə hər sinfin öz dünya-görüşündən asılı olaraq, müxtəlif anlayışlara malikdir. Ədəbi dil ümumxalq dilinin yüksək formasıdır.

Başqa sözlə desək, müasir ədəbi dil ümumi, vahid milli bir dildən ibarətdir. Bu dil dövlət sənədlərində, elm və sənət əsərlərində əsrin

¹ V.İ.Lenin. Əsərləri, XX cild. Bakı, 1951, səh.408.

yüksək düşüncələrini təmsil edən dil olaraq formalaşır, məktəblərdə tədris edilir, bədii əsərlərdə təkmilləşir və cilalanır.

Bütün xalqların ədəbi dilləri məhz belə meydana gəlmiş və inkişaf etmişdir. Böyük rus xalqının dili də belə yaranmış və XIX əsrdən başlayaraq get-gedə qabaqcıl rus ziyalılarının, fəhlə sinfi və kəndlilərin ön yaxşı nümayəndələrinin, rus elminin, böyük rus bədii ədəbiyyatının dili olmuşdur. Sonra bu dil tamamilə geniş xalq kütlələrinin dilinə çevrilmişdir.

Azərbaycan ədəbi dili də məhz belə bir inkişaf yolu keçmiş, sonra dövlət dili səviyyəsinə yüksəlmişdir.

Daha sonra Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı üçün şərait və imkan yaranmış, onun lüğət tərkibi durmadan zənginləşməyə, qrammatik quruluşu təkmilləşməyə başlamışdır.

Azərbaycan yüksək mədəni respublikaya – Şərqi qapısında doğan bir günəşə çevrildi. Hərtərəfli ümumi inkişaf: sənayeləşmə, kənd təsərrüfatının yenidən qurulması, elm və texnikanın sürətlə inkişafı, şəhər və kəndlərimizdə mədəni müəssisələrin çoxalması, ümumi icbari təhsilin həyata keçirilməsi, ali məktəblərin get-gedə artması, Azərbaycanda Elmlər Akademiyasının yaradılması, bədii ədəbiyyatın inkişafı, rus sənətkarları və elm xadimlərinin yüzlərcə əsərlərinin tərcüməsi, ədəbi dilimizin də zənginləşməsini, saflaşmasını və tarixdə görünməmiş bir səviyyəyə yüksəlməsini təmin etdi.

Buna görə də bugünkü ədəbi dilimiz özündən qabaqki dövrləri müqayisə edilməyəcək dərəcədə geridə və kölgədə buraxmışdır. Bugünkü ədəbi dilimiz bir xalqın, bir millətin dilidir.

§3. Azərbaycan dili öz morfoloji quruluşu etibarilə iltisqi (aqlü-tinativ) dillər qrupuna daxildir. Belə ki, iltisqi dillər qrupunda sözlər (söz kökləri) əsasən öz bütövlüyünü mühafizə edir, onların sonuna şəkilçilər artırılmaqla yeni sözlər düzəldilir, yaxud sözlər arasında özünəməxsus əlaqə yaradılmaqla söz birləşmələri və cümlələr əmələ gətirilir.

Genealoji (mənsə) mənsubiyyəti etibarilə Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinin oğuz-səlcuq dilləri qrupuna daxildir.

§4. Azərbaycan dilinin leksik, fonetik və qrammatik quruluşunda türk dilləri ailəsinə daxil olan dillərin bir sıra ümumi əlamətlərinə rast gəlik. Bunlardan qıpçaq qrupu dillərinə məxsus (qazax, Qara-

qalpaq və s.) xüsusiyyətlər, karluq və bulqar qrupu dillərinin (özbək, çuvaş və s.) xüsusiyyətləri nisbətən çox olduğu kimi, oğuz qrupu dillərindən olan türk, türkmən və qaqauz dillərinə məxsus xüsusiyyətlərin oxşarlığı və birliyi daha çox üstünlük təşkil edir.

Azərbaycan dilinin digər türk dilləri ilə ümumi lüğət fondu və qrammatik quruluşuna malik olması faktı türk dillərinin bir mənşədən törədiyini və getdikcə müəyyən tarixi səbəblər nəticəsində parçalanıb müxtəlif coğrafi mühitdə, müxtəlif əlaqə və münasibətlər nəticəsində inkişaf edərək, müstəqil dillər kimi formalaşdığını göstərir.

Azərbaycan dili türk dilləri içərisində xüsusi bir yer tutur. Azərbaycan dilinin başqa sistemli dillərlə olan əlaqə və münasibəti çox genişdir. Bu dil bir tərəfdən ərəb, fars və rus dilləri, başqa tərəfdən İran qrupu (talış, kürd, tat) dilləri, digər tərəfdən müxtəlif İber-Qafqaz (gürcü, saxur, ləzgi, avar, udin, qırz, buduq, xinaluq və s.) dilləri, eyni zamanda erməni dili ilə əlaqədə olmuşdur.

Müasir dövrümüzdə bu əlaqələrin izləri ədəbi dilimizdə, xüsusilə həmin xalqlarla həmsərhəd olan dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində müşahidə olunur.

I. LEKSİKOLOGIYA

1. LEKSİKOLOGIYA, ONUN MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ

§5. Leksikologiya yunanca iki sözdən (*lexikos* – lüğət və *logos* – təlim) ibarətdir. Leksikologiya dilçiliyin bir bölməsi olub, dilin müasir vəziyyətində və eləcə də tarixi inkişaf prosesində lüğət tərkibini öyrənir.

Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə danışqda rol oynayan bütün sözlər və frazeoloji vahidlər daxildir. Bununla belə, lüğət tərkibi, sadəcə söz yığımindan ibarət olmayıb, leksik vahidlərin mürəkkəb bir sistemini təşkil edir.

Azərbaycan dilinin leksikologiyası *müasir və tarixi leksikologiya olmaq* üzrə iki qismə ayrılır.

Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası o dildə danışan xalqın tarixi ilə əlaqədar olaraq yaranmış lüğət tərkibinin əsas söz qruplarını və onların müasir vəziyyətini öyrədir. Tarixi leksikologiya isə lüğət tərkibinin əmələ gəlməsindən və onun inkişaf yollarından bəhs edir.

Leksikologiyanın bu bölgüləri şərti xarakter daşıyır. Belə ki, hər hansı bir dilin lüğət tərkibini, onun müasir vəziyyətini, əmələgəlmə tarixini və inkişaf yollarını nəzərə almadan, düzgün müəyyənləşdirmədən öyrənmək olmaz. Bunun kimi, lüğət tərkibinin inkişaf tarixini, müasir dilin lüğət tərkibini, onun söz qruplarını və leksik kateqoriyaları, onların əlaqə və münasibətlərini, bir sözlə, dilin müasir leksik sisteminin vəziyyətini nəzərə almadan öyrənmək qeyri-mümkündür.

Leksikologiyanın əsas məqsədi dilin lüğət tərkibini bir sistem kimi öyrənməkdən ibarətdir. Odur ki, leksikologiyaya, eyni zamanda sözlərin məna xüsusiyyətlərindən danışan bəhs də daxil edilir ki, bu bəhs ayrılıqda *semasiologiya* adlanır.

Əslində semasiologiya hər hansı bir dildə sözlərin mənasından bəhs edən bir elmdir. Semasiologiya sözü yunanca olub (*semosion*) əlamət, (*logos*) təlim deməkdir.

§6. Dillər öz leksik tutumu etibarilə eyni deyildir. Dil inkişaf etdikcə onun leksik tərkibi də zənginləşir. Leksik tərkibcə müasir Azərbaycan dili zəngin dillərdən biri sayılır. Onun lüğət tərkibi, mənşəyi, təşəkkülü və inkişafı, quruluşu və işlənmə dairəsi eyni səviyyədə deyildir. Ona görə də, bu dilin leksik tutumunu müxtəlif səviyyədə öyrənmək lazımdır.

Leksikologiyanın əsas məqsədi sözün mahiyyətini və tərkibini, sözlərin mənasını və çoxmənalılığını aydınlaşdırmaqdan, sözün inkişaf qanunlarını dəqiqləşdirməkdən və sözlərin mənacə qruplarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Burada, eyni zamanda, sözlərin əmələgəlmə tarixi və müasir Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin necə yarandığı və inkişaf etdiyi də nəzərdən keçirilir.

Leksikologiya, həmçinin dilin leksik tərkibini onun aktiv və passiv fondu baxımından tədqiq edir, öyrənir. Burada köhnəliklə yenilik arasında, istifadədən çıxmaqda olan sözlərlə yeni yaranmaqda olan sözlər arasında gedən bir mübarizənin nəticəsi kimi arxaizmlər, tarixizmlər nəzərdən keçirilir, neologizmlərin yaranması qanunauyğunluğu müəyyənləşdirilir.

Leksikologiyada lüğət tərkibinin ifadəliliyi və üslubi cəhətləri, dildə onun şifahi və yazılı nitqə aid xüsusiyyətlərini əks etdirən üslubi formalar nəzərdən keçirilir. Burada müasir Azərbaycan dilinin leksik tərkibi ondan istifadə baxımından da öyrənilir.

Leksikologiyanın tərkib hissəsini təşkil edən frazeologiya bölməsində frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsi, inkişafı və istifadə yollarından danışılır.

2. SÖZ VƏ ONUN MAHİYYƏTİ

§7. İnsan öz fikrini cümlələr vasitəsilə ifadə edir. Cümlələr sözlərdən ibarətdir. Odur ki, sözsüz bir cümlə təsəvvür etmək mümkün deyildir. Bununla belə, söz də cümlə kimi dilin əsas vahididir. Ona görə də sözün mahiyyətini, onun məzmun dolğunluğunu və məna dairəsini müəyyənləşdirmək zəruridir.

Söz ünsiyyət məqsədlərinə xidmət etmək üçün işlədilən, gerçəkliyin hər hansı bir faktını, onun təbiət materiyası kimi, fonetik

tərkib vasitəsilə ifadə edən dil vahididir. Ona görə də söz, lüğət tərkibinin əsas vahidi kimi öz təbiətinin dolğunluğunu və həqiqi mənasını əlaqəli nitq daxilində büruzə verir.

Bu o deməkdir ki, hər hansı bir müəyyən səs tərkibinin sözün leksik vahid olması üçün onun hər hansı bir kollektivin üzvləri tərəfindən anlaşılması, qrammatik cəhətdən formalaşması lazımdır. Odur ki, hər hansı bir sözün həm leksik, həm də qrammatik mənası vardır.

§8. Sözün leksik mənası. Sözün materiyasını ifadə edən xarici tərəfi – fonetik tərkibi olduğu kimi, daxili forması da vardır. Sözün bu daxili forması şüurumuzun xarici aləmə olan münasibəti və onun dərk edilməsi nəticəsində əmələ gəlir. Deməli, hər hansı bir söz bu və ya digər bir anlayışın adını, təfəkkür kateqoriyası olan məfhumlardan birini ifadə edir.

Sözlərə məhz bu baxımdan yanaşıldıqda, aydın olur ki, onlar çox rəngarəng mənə variantlarını özündə əks etdirir.

Sözlərin rəngarəng mənə variantlarına malik olması onun ifadə etdiyi məfhumların əmələ gəlməsini təmin etmiş varlığın çoxcəhətli və rəngarəng olması ilə izah edilir.

Sözün fonetik tərkibi onun “təbiət materiyasını” təşkil etsə də, bu fonetik tərkibin sözün ifadə etdiyi əşyanın məzmunu ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu o deməkdir ki, əşya ilə onun tələffüz forması arasında, həmçinin səs kompleksi ilə məfhum arasında heç bir eyniyyət yoxdur. Bu fikri K.Marks hələ çoxdan söyləmişdir. O demişdir: “Hər bir şeyin adı onun təbiəti ilə əsla əlaqədar deyildir. Əgər mən bir adamın adının ancaq Yakov olduğunu bilirəmsə, deməli, onun haqqında heç bir şey bilmirəm”¹.

Əgər sözün səs tərkibi ilə ifadə etdiyi əşyanın məzmunu arasında bir eyniyyət olsa idi, o zaman dünyada müxtəlif dillər yox, yalnız bir dil olardı.

Müəyyən bir məfhum bütün xalqlarda təqribən eyni cür dərk olunduğu halda, hər xalq bu məfhumu müxtəlif səs tərkibi ilə ifadə edir. Məsələn, 5 rəqəmi bütün xalqlar üçün eyni bir kəmiyyət bildirdiyi halda, azərbaycanca – *beş*, rusca – *пять*, ərəbcə – *xəmsün*, farsca – *pənc*, almanca – *fünf*, gürcücə – *xoti*, avarca – *şugu*, lakca – *xüvə*, ləzgiçə – *vad*, saxurca – *xolle* və s. sözlər ilə ifadə olunur.

¹ K.Marks. Kapital, I kitab. Bakı, 1949, səh.59.

Bundan başqa, bir dilin özündə belə eyni məfhum müxtəlif münasibətlərlə əlaqədar olaraq müxtəlif səs tərkibi ilə (sözlərlə) də ifadə oluna bilər. Məsələn, *simic – xəsis – bərk – göy* və s. kimi sözlər pul toplamağa olduqca həris, xərcləməkdən boyun qaçıran adam mənasında işlədilir.

Məfhum əşyaya aid əsas və mühüm əlamətlərin məcmusudur. Əşyanın əlamətləri bizim təfəkkürümüzdə keyfiyyət, xüsusiyyət, münasibət və proses kimi dərk edilir. Deməli, müəyyən bir məfhum təfəkkürün yalnız hər hansı bir kateqoriyasını ümumiləşmiş şəkildə ifadə etdiyi halda, bilavasitə bu məfhumu bildirən sözdən başqa, onu aydınlaşdıran bir sıra qeyri sözlər də ola bilər. Məsələn, arıların istehsal etdiyi maddə məfhumunu ifadə edən *bal* sözündən başqa, onun xüsusiyyətlərini (dadını, qoxusunu, rəngini) ifadə edən *şirinlik, ətirlilik, sarılıq* və s. kimi sözlər də vardır. Digər tərəfdən, *ətirlilik, sarılıq, şirinlik* sözləri təkcə balın deyil, bir sıra başqa şeylərin, məsələn *halva, alma, heyva, qovun* və s. də xüsusiyyətlərini ifadə edə bilər.

Məfhum və sözə aid olan bütün bu xüsusiyyətlər göstərir ki, söz məfhumun təbiət materiyası olsa da, müəyyən dərəcədə ondan fərqlənir, sözün dairəsi məfhumun dairəsinə nisbətən daha genişdir. Belə ki, bir məfhum bir çox müxtəlif səs kompleksinə malik sözlə ifadə olunduğu kimi, bir söz müxtəlif məfhumların oxşar əlamət, hərəkət və xüsusiyyətlərini ifadə etmək xarakterinə də malikdir.

Sözün bütün bu leksik xüsusiyyətləri onun leksik mənasını təşkil edir.

§9. Sözün qrammatik mənası. Sözlərdə məfhumlardan fərqli bir xüsusiyyət də vardır ki, onlar müxtəlif fonetik dəyişmələr nəticəsində, bilavasitə müəyyən bir məfhumu və ya onun müəyyən konkret əlamətlərindən birini ifadə etmək vəzifəsini itirir. Məsələn, *Mən Şafiqə ilə kinoya getdim* cümləsində *mən, kino, Şafiqə, getmək* sözləri məfhumları ifadə etdiyi halda *ilə* sözü bilavasitə heç bir konkret məfhumu və ya məfhumun konkret bir əlamətini ifadə etmir. *İlə* sözü ancaq iki konkret məfhum arasında əlaqə yaratmaq işinə xidmət edir.

Beləliklə, dildə uzun bir inkişaf prosesi ilə əlaqədar olaraq elə bir qrup sözlər əmələ gəlir ki, bu sözlər, vaxtilə nisbətən bu və ya digər konkret məna daşıyırlarsa da, indi ən mücərrəd bir məfhumu belə bilavasitə ifadə etmək xüsusiyyətini itirmişdir. Belə sözlər,

olsa-olsa, ancaq mücərrəd məfhumların ümumi xüsusiyyətlərini ifadə etməyə xidmət edir.

Dilimizdə olan bütün sözlər bu cəhətdən *müstəqil* və *qeyri-müstəqil* sözlər olmaq üzrə iki qrupa ayrılır.

Müstəqil sözlər qrupuna ümumi bir məfhumla bağlı xüsusiyyətləri ifadə edən sözlər daxildir; məsələn, *dağ, ev, böyük, uzun, yaxşı, qırmızı, beş, üç, mən, sən, gəlmək, yazmaq, tez-tez, birdən-birə* və s.

Qeyri-müstəqil sözlər qrupuna isə, mücərrəd anlayışların ümumi və qeyri-müəyyən xüsusiyyətlərini ifadə edən sözlər daxildir; məsələn, *ilə, üçün, amma, və, ki, da, mi, nə, bəs, əlbəttə* və s.

İstər müstəqil sözlər və istərsə də qeyri-müstəqil sözlər öz mənalarına görə eyni deyildir. Məsələn, müstəqil sözlərdən *ev* sözü öz mənasına görə *böyük, beş, mən, yazmaq* sözlərindən, həmçinin bunlar da bir-birindən fərqli olduğu kimi, qeyri-müstəqil sözlərdən *üçün* və *bəs* sözləri də bir-birindən fərqlidir. Ona görə də, müstəqil və qeyri-müstəqil sözlər, ifadə etdiyi mənalarına və morfoloji-sintaktik xüsusiyyətlərinə görə qruplara ayrılır ki, bunlara nitq hissələri deyilir.

Azərbaycan dilində müstəqil sözlər altı (isim, sifət, say, əvəzlilik, fel, zərf), qeyri-müstəqil sözlər dörd (qoşma, bağlayıcı, ədat və modal sözlər) nitq hissəsi ətrafında qruplaşır. Bunlardan əlavə müasir Azərbaycan dilində iki xüsusi söz qrupu da vardır: nida və təqlidi sözlər (mimemlər).

Hər bir müstəqil nitq hissəsinə mənsub olan söz özünəməxsus məna xüsusiyyətlərinə malik olduğu kimi, eyni zamanda forma xüsusiyyətlərinə də malikdir.

Azərbaycan dilində sözlərin nitq hissələrinə görə təsnifi həm onların daşdığı mənalarına, həm şəkli əlamətlərinə, həm də bir-biri ilə olan münasibətlərinə görə aparılır. Xüsusilə müxtəlif mənaya malik olan eyni fonetik tərkibli sözlərin hansı məna daşdığı və hansı nitq hissəsinə mənsub olduğu ancaq mətn içərisində aydınlaşır; məsələn, *yağ, köç, dolu* kimi sözlər *Çörəyə yağ sürt; Maşın köç aparırdı; Bu gün dolu yağdı* cümlələrində isim olduğu halda, *Yağ, ey yağış, yağ! Yeni mənzilə tez köç! Otaq adamla dolu idi* cümlələrində *yağ, köç* sözləri fel, *dolu* sözü sifətdir.

Dilimizdə nitq hissələrinin müxtəlif vasitələrlə – şəkilçilərlə və söz sırası ilə əlaqəyə girməsi nəticəsində dəyişikliyə uğradığını və

birinin digərinə keçdiyini müşahidə edirik. Bu cəhətdən onlar quruluş etibarilə kök sözlərə (məsələn, *at, dəvə, yağ, bil, ağ, sarı* və s.), düzəltmə sözlərə (məsələn, *atlı, dəvəçi, yağlı, bilik, ağartı, sarılıq* və s.) və mürəkkəb sözlərə (məsələn, *atlıqarışqa, dəvəquşu, ağciyər* və s.) ayrılır.

Sözün bütün bu qrammatik xüsusiyyətləri onun qrammatik mənasını təşkil edir.

Sözlərin morfoloji quruluşu və onun qrammatik xüsusiyyəti sözün qrammatik təbiətindən ibarətdir.

3. FORMA VƏ MƏZMUNCA SÖZ QRUPLARI

ÇOXMƏNALI SÖZLƏR

§10. Müəyyən bir əşya, əlamət, kəmiyyət, hərəkət və sairəni ifadə edən sözlər dildə birdən-birə, hazır şəkildə, haradansa alınma bir yolla meydana gəlməmişdir. Bunlar müəyyən bir ictimai hadisə, əlaqə və münasibət nəticəsində, bu və ya digər şəkildə ortaya çıxmışdır. Beləliklə, dildə sözlərin yaranması prosesi tarixi bir xarakterə malikdir. Bu baxımdan dilimizdə mövcud olan bütün sözləri nəzərdən keçirsek, hər sözün özünəməxsus bir tarixə malik olduğu müəyyən edilə bilər.

Söz nə zaman, nə münasibətlə və nə cür əmələ gəlir-gəlsin, fərqi yoxdur, onun ifadə etdiyi əşya, əlamət, kəmiyyət və s. ilə səs kompleksi arasında heç bir üzvi əlaqə yoxdur və ola da bilməz. Çünki belə bir əlaqə olsaydı, müasir dilimizdə mövcud bir səs kompleksi ilə müxtəlif əşyanı ifadə edə bilmək, bir sözün müxtəlif mənə çalarlığı verə bilmək, müxtəlif səs tərkibi ilə bir-birinə yaxın mənaları bildirmək xüsusiyyəti də ola bilməzdi.

Çox zaman müəyyən əşyaya onun bu və ya digər əlamətinə görə ad verilir; məsələn, *süzmə, ayran, çakmə, düymə, dayça, əlcək, aşışüzən, vintburan, istiot* və s.

Bəzi hallarda isə, oxşar xüsusiyyətlərinə görə, müxtəlif əşya və ya onların əlamətləri eyni səs tərkibi ilə ifadə edilir. Məsələn, *qaş* və *ağac* sözlərinin birincisi insanın gözləri üstündəki əyri şəkildə uzanan tükləri (*Onun incə, gözəl qaşları var*), ikincisi, iri qol-budağı olan sərt bir bitkini (*şam ağacı, qoz ağacı, alma ağacı*) bildirir.

Digər tərəfdən, üzüyün üst tərəfində yerləşən, ona bəzək verən hər hansı bir daşa, yəhərin qabaq və dal tərəfindəki çıxıntı hissəsinə, dağın çıxıq yerinə *qaş* deyilir. Məsələn, *Üzüyün qaş ı almazdır; Yəhərin qaş ı balacadır; Dağın qaş ında bir ağac bitmişdir*. Bu söz, eyni zamanda, *qaş qaralmaq, daş-qaş, qaş-göz* və ya *göz-qaş* kimi birləşmələrdə də iştirak edir. Eləcə də *alağacı* (*Atam qocalıb ağacla gəzir*), tikinti üçün ağacdan hazırlanmış bütün materiallar (*Bu binanın ağac ını çoxdan hazırlamışdılar*), müəyyən məsafə (*Arabamız on beş ağac yol getdikdən sonra bir mənzilə çatdı*) yenə də *ağac* adlanır. Aydınır ki, *qaş* və *ağac* sözlərinin ifadə etdiyi bu sonrakı mənalar onun ilk mənalarından törəmədir.

Hər hansı sözün ilk mənəsindən əmələ gələn yeni mənalar onun mənə çalarlığı adlanır. Bir məfhumun müxtəlif mənə çalarlığını ifadə edən sözlərə *çoxmənalı – polisemantik* sözlər deyilir.

İfadə etdiyi müxtəlif mənə çalarlığına görə çoxmənalı sözlər eyni deyildir. Söz onun geniş və ya məhdud mənada işlənməsindən asılı olaraq, çox və ya az mənə çalarlığına malik olur. Əgər sözün bir əsas mənadan başqa ikinci bir mənəsi olursa, belə sözlər *təkmənalı* (*monosemantik*) sözlər adlanır. Məsələn, heyvanın alnında olan ağ bir ləkəni bildirən *qaşqa* sözü, habelə *mən, traktor, orfoqrafiya, kombayn, öz, hamı* və s. sözlər təkmənalıdır, insana aid orqanın adı olan *ağız* sözü isə çoxmənalıdır. Bu söz *qazanın ağız ı, qapının ağız ı, topun ağız ı, bıçağın ağız ı* və s. ifadələrdə müxtəlif mənalara malikdir.

Müasir Azərbaycan dilində çoxmənalı sözlərin olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Bu onu göstərir ki, sözlərin çoxmənalılıq kəsb etmə prosesi, dilimizdə ən qədim dövrlərdən fəal şəkildə mövcud olmuşdur. Bu proses bu gün dilimizin daxili inkişaf qanunlarından birini təşkil edir.

× Sözlərin çoxmənalılığı, görünür ki, türk dillərində də hələ qədim dövrlərdə böyük rol oynamışdır. Bu gün dilimizdə işlədilən *türkün sözü*¹ ifadəsi bunu isbat edir.

Çoxmənalı sözlərdə onun daşdığı mənələrdən biri öz konkret ifadəsini ancaq mətnin daxilində alır. Söz öz ilk müstəqim mənəsindən ayrılıb çoxmənalılıq kəsb edəndə məcazi mənə kəsb edir. Məcəzi mənada işlənən leksik vahidlər isə iki növ olur: a) leksik məcazlar; b) üslubi məcazlar. Leksik məcazlar lüğət tərkibində qeydə

¹ *Türkün sözü* ifadəsi dilimizdə bir sözün başqa mənada, xüsusilə mənfi mənada başa düşülməməsi üçün işlədilir.

alınmış, daşlaşmış ifadələrdir. Məsələn, *başə düşmək – anlamaq, dərk etmək, ələ salmaq – lağ etmək, əldən düşmək – yorulmaq* kimi birləşmələr daxilində işlənərkən eyni mənəni saxlaya bilər, bəzən daha əlavə mənələrin də açılmasına kömək edir. Üslubi məcazlar isə yazıçının fərdi yaradıcılığı ilə bağlı olan ifadələrdir. Bunlar mətn daxilindən ayrılıqda öz məcazlığını saxlaya bilmir, lüğət tərkibində də qeyd edilmir. Məsələn, *Ürəyimin yağı əridi. İşlərim yağ kimi gedir. Qələm lap yağ kimi yazır* cümlələrinin hər birində *yağ* sözünün özünəməxsus konkret mənəsi vardır. Bu cümlələrdə *ürəyimin yağı* birləşməsi leksik məcaz, ikinci və üçüncü cümlələrdə isə *yağ kimi* ifadəsi müqayisə məzmunu daşdığı üçün üslubi məcazdır.

Çoxmənalı sözlərdə mənə çalarlığı nə qədər çox olursa olsun, bunlardan biri mütləq onun ilk həqiqi – müstəqim mənəsini təşkil edir, başqa mənələri isə ilk mənəyə az və ya çox yaxın olduğuna baxmayaraq, onun sonradan törəmiş olan mənələri kimi özünü göstərir. Müstəqim mənə sözü əsas mənəsi olub, başqa mənələri isə, ikinci, üçüncü, hətta dördüncü dərəcəli yeri tutur.

Çoxmənalı sözlərdə sözün mənə çalarlıqlarından əsas mənəsi həqiqi, ikinci və sonrakı mənələri isə məcazi mənə adlanır.

§II. Dilimizdə sözlərin çoxmənalılığı söz yaradıcılığı prosesinin aşağıdakı xüsusiyyətlərini meydana çıxarır:

1) Sözün sonradan kəsb etdiyi mənə çalarlığından (məcazi mənələrdən) biri öz inkişafı nəticəsində əmələ gəlmiş həqiqi mənədən uzaqlaşaraq, müstəqim məfhum ifadə edən yeni bir mənəyə çevrilə bilər; məsələn, *köç* (mək), *saç* (maq), *düz* (mək) kimi fellərdən törəmiş olan *köç*, *saç*, *düz* isim və sifətləri tamamilə müstəqim mənə ifadə edir.

2) Sözlərin çoxmənalılığı dilimizdə, mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır. Məsələn, *ördəkburun* sözü bir heyvanın adıdır. Onun ağız ördəyin burnuna oxşadığı üçün bu ad ona verilmişdir.

İncəsənət mürəkkəb sözü dilimizdə insanın yaradıcılığı ilə əlaqədar onun ruhunu oxşayan, onda hiss və həyəcan oyada bilən hər hansı bir sənət kimi başə düşülür. Halbuki sözün tərkibində işlənən *incə* və *sənət* sözləri ayrılıqda hərəsi başə mənəyə malikdir.

Danaburnu (həşəratın bir növü), *balqabaq* (qabağın şirin növü), *istiqlanlı* (çox səmimi, yoldaş üçün ürəyi yanan və s.) kimi sözlər haqqında da bu fikri söyləmək olar.

3) Çoxmənalı sözlərin məcazi mənaları dilimizdə sabit söz birləşmələrinin (idiomlar, ibarələr, hikmətli sözlər, atalar sözü və zərbi-məsəllər, tapmacalar) əmələ gəlməsi üçün əsas baza təşkil edir. Məsələn, *qaraqabaq, uzun eləmək, başdan sovmaq, ürəyi qopmaq, qurban olmaq* kimi idiomlarda; *polad quş, canlı insan, saf vicdan, möhkəm addım, işıqlı gün, xoş gördük* kimi ibarələrdə; *müvəffəqiyyətə yətdən baş gicəllənmə, az olsun yaxşı olsun, ömrün balı cavanlıqdır* kimi hikmətli sözlərdə; *qaz vur, qazan doldur; nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına; nə ətdir, nə balıq; nə tufəngə çaxmaqdır, nə sümbəyə toxmaq* kimi atalar sözü və zərbi-məsəllərdə; *üstü zəmi biçərlər, altı bulaq içərlər* kimi tapmacalarda işlənən leksik vahidlər müəyyən situasiya, kontekst, hadisə ilə bağlı olub həqiqi mənasından uzaqlaşır, fərqli məcazi mənaya malik olur.

§12. Çoxmənalı sözlərə dilimizin, demək olar ki, bütün əsas nitq hissələrində təsadüf edilir. Bunların içərisində kəmiyyət etibarilə isimlər və fellər çoxluq təşkil edir. Bu cəhətdən ikinci yeri sifətlər, üçüncü yeri isə başqa nitq hissələri tutur.

İsim:

Əl

- Əllərimi təmiz yudum.
- Mən bircə əl oynadım.
- Bu işdə onun əli vardır.
- Bu bağ indi kimin əlindədir?
- Belə fürsət ələ düşməz.
- İş məni tamam əldən saldı.
- Ömrümdə bir dəfə sənə əl açdım.
- O indi bu işə də əl qatdı?

Sifət:

Qalın

- Bu döşək çox qalındır.
- Azərbaycanda qalın meşələr çoxdur.
- Saitlər qalın və incə olur.
- Onun gönü qalındır söz təsir etmir.

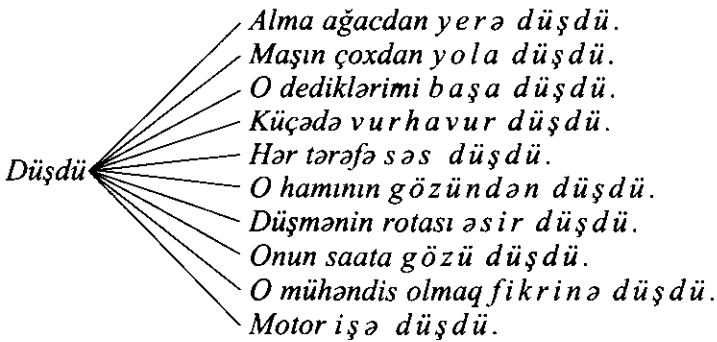
Say:

Doqquz

- Mənim doqquz kitabım var.
- O həmişə mənə doqquz gəlir.

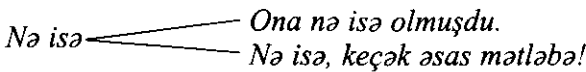

Fel:

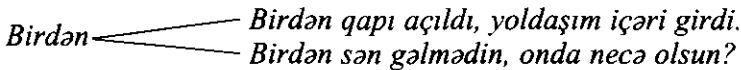

Çoxmənalılıq prosesində leksik vahidlərin semantik inkişafı bəzən omonimliyə gətirib çıxarır:

Əvəzlik:

Zərf:

§13. Dilimizdə sözün məna çalarlıqları bir sıra səbəblər nəticəsində meydana gəlir:

1. Əşyaların müxtəlif cəhətdən oxşarlığına görə:

a) forma etibarilə: *qaş* (adamda) – *qaş* (yəhərdə); *baş* (adamda) – *baş* (kələmdə); *göz* (adamda) – *göz* (şkafda); *ayaq* (adam və ya heyvan ayağı) – *ayaq* (stolun ayağı) və s.;

b) rəng etibarilə: *qızıl* (saat) – *qızıl* (xətt); *gümüş* (qaşığı) – *gümüş* (üzük) – *gümüş* (saç); *qara* (paltar) – *qara* (dəniz) və s.;

c) dad etibarilə: *acı* (fındıq) – *acı* (söz); *şirin* (bal) – *şirin* (söz); *turş* (alma) – *turş* (üz); *dadlı* (xörək) – *dadlı* (söhbət); *duzsuz* (xörək) – *duzsuz* (hərəkət) və s.;

ç) hərəkətin oxşarlığı etibarilə: *döymək* (qapını) – *döymək* (əti); *açmaq* (kitabı) – *açmaq* (ürəyi) – *açmaq* (gözünü); *dəymək* (bir şeyə) – *dəymək* (xəstəyə) – *dəymək* (meyvənin dəyməsi) və s.

2. Əşyaların müxtəlif cəhətdən yaxınlaşmasına görə:

a) məkan etibarilə: *dan* (yeri) – *dan* (ulduzu); *universitet* (ali məktəb) – *universitet* (ali məktəb yerləşən bina) və s.;

b) zaman etibarilə: *gün* (24 saat) – *gün* (keçirmək) – *gün* (qazanmaq) – *günü* (yaxşı keçmək); *il* (12 ay) – *il* (yarası) – *il* (keçirmək); *gecə* (gün batandan sonrakı vaxt) – *gecə* (şənlik gecəsi keçirmək); *qış* (ilin fəsli) – *qış* (sarayı) və s.;

c) məntiq etibarilə: *adam* (insanlardan biri) – *adam* (müsbət xüsusiyyətlərə malik insan); *quzu* (qoyun balası) – *quzu* (dinc uşaq); *kök* (yağlı) – *kök* (kefi kök) və s.;

ç) proses etibarilə: *dönüş* (dönmək prosesi) – *dönüş* (işdə); *dolanmaq* (fırlanmaq) – *dolanmaq* (yaşamaq); *gəzdirmək* (bir şeyi həmişə yanında götürmək) – *gəzdirmək* (uşağı, atı);

d) müxtəlif əşyanın eyni və ya oxşar funksiya daşmasına görə: *qanad* (quş qanadı) – *qanad* (təyyarə qanadı); *paltaryuyan* (qadın) – *paltaryuyan* (maşın); *ıçmək* (su) – *ıçmək* (kefli olmaq) və s.

OMONİMLƏR

§14. Eyni səs tərkibinə malik müxtəlif mənalı sözlərə omonimlər deyilir.

Omonimlər bir-biri ilə əlaqəsi olmayan və ya məna əlaqələrini çoxdan itirmiş məfhumları ifadə edir.

Omonim sözü yunanca olub, dilimizə rus dili vasitəsilə keçmişdir. Omonim yunanca *oxşar* (*homos*) *ad* (*onyma*) deməkdir.

İstər çoxmənalı sözlərdə, istər omonimlərdə eyni səs tərkibinə malik bir söz müxtəlif mənalı ifadə edir. Çoxmənalı olmaq üçün söz, söz birləşmələrində və cümlələrdə əlavə mənalı kəsb edir. Çoxmənalı sözlərdə hər hansı bir sözün ifadə etdiyi mənalı, əsasən, bir məfhum ətrafında toplaşaraq onu müxtəlif məna çalarlıqları ilə ifadə edir. Məsələn, *göz* sözü həm adamın gözünü, həm də şaf, stol və sairənin içərisində ayrılmış hissələri bildirir (*Kitab stolun gözündədir*); *aşıq* sözü həm topuq sümüyünü, həm də şifahi xalq ədəbiyyatının bir nümunəsini (*aşıq şeirləri*) bildirir. Göstərilən misallarda *göz* çoxmənalılığı ifadə edir, *aşıq* sözü isə omonimdir.

Omonim olan sözlər isə iki və daha çox, bəzən məntiqə yaxın *Ay* (peyk adı), *ay* (30 gün), bəzən də heç bir məntiqi yaxınlığı

olmayan *biz* (I şəxs əvəzliyinin cəmi), *biz* (çəkməçilikdə işlədilən alət) müxtəlif məfhumları ifadə edir.

§15. Omonimlərin əmələgəlmə prosesi dilimizdə yeni bir hadisə deyildir. Azərbaycan dilində omonimləşmə hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsi prosesi onun qədim dövrlərindən mövcud olmuşdur. Bu hadisə, xüsusilə bu gün, isim və fellərə mənsub olan omonim sözlərdə özünü daha çox göstərir. Müasir dilimizdə bir çox sözlər vardır ki, onlar həm isim, həm sifət, həm də fel olur. Bundan əlavə, başqa nitq hissələrində də omonimləşmə özünü göstərir. Bütün bu proses leksik omonimlərin yaranması üçün əsas olmuşdur.

Deməli, leksik omonimlər həm eyni, həm də müxtəlif nitq hissələrinə aid olan leksik vahidlərdə özünü göstərə bilər. Məsələn; *ac toyuq yuxusunda darı görər* (*ac* – sifət), *ac* (maq – fel); *Düzdə qoyun otlayır* (*düz* – isim), *düz söz* (*düz* – sifət), *düz* (mək – fel); *qara saç* (*saç* – isim), *saç* (maq – fel); *iç* (isim), *iç* (sifət), *iç* (mək – fel); *Sevil* (isim), *sevil* (mək – fel); *qan* (isim), *qan* (maq – fel) və s.

Azərbaycan dilinin omonimlərində əsas yer tutan bu xüsusiyyət rus dilinə aid ola bilmir. Həmin dildə müxtəlif nitq hissəsinə mənsub məfhumları ifadə edən omonim sözlər yoxdur. Rus dilində omonim sözlər nitq hissəsinin özündə ola bilər. Bu dildə *steklo* – şüşə (isim) və *steklo* – axdı (felin keçmiş zamanı), *tri* – üç (say), *tri* – sürt (felin əmr forması) kimi sözlər forma etibarilə eyni olsalar da kök və ya əsas təşkil etmədiyi üçün leksik omonim sözlər deyildir.

§16. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində olan omonimlər əmələ gəlməsinə görə iki qrupa ayrılır:

1. Daxili omonimlər; məsələn, *qol* (insanın çiyindən barmaqlarının ucuna qədər olan üzv) – *qol* (ağacın yoğun budağı) – *qol* (imza); *lil* (suyun dibinə çökən çox narın qum) – *lil* (boyaq, kimyəvi maddə) və s.

Bunlardan biri və ya hər ikisi dilimizə başqa dillərdən gəlir.

Daxili omonimlər əsasən, altı yolla düzəlir, quruluşca sadə və düzəltmə olur. Eyni və müxtəlif nitq hissələrindən əmələ gəlir:

1. Çoxmənalı sözlərdə mənalarından biri inkişaf edərək, müstəqim məfhum ifadə etməyə başlayan yeni sözə çevrilməsi ilə; məsələn, *ay* (otuz gün) – *Ay* (yerə ən yaxın məsafədə olan peyk), hər ikisi isim; *bel* (insan və ya heyvan bədəninin arxa hissəsi) – *bel* (torpağı qazmaq üçün işlədilən alət), hər ikisi isim; *dil* (ağızda olan ət parçası) – *dil* (danışiq), hər ikisi isim; *yel* (hava cərəyanı) – *yel* (revmatizm),

hər ikisi isim; *kök* (ağacın torpaqda olan hissəsi) – *kök* (yer altında bitən tərəvəz) – *kök* (əsas), hər üçü isim.

2. Düzəltmə sözün müxtəlif məfhum ifadə edən sözlər kimi omonimləşməsi ilə; məsələn, *dolu* – sifət (su ilə dolu qab) – *dolu* – isim (göydən yağan yumru buz dənələri), *boğaz* (baş ilə bədəni birləşdirən hissə) – *boğaz* (iki dənizi birləşdirən dar bir keçid), *boğaz* (qarnında balası olan heyvan), ikisi isim, biri sifət; *aynalı* – sifət (aynası olan) – *aynalı* (tüfəngin bir növü) və s.

3. Müxtəlif nitq hissəsinə mənsub köklərə onlara məxsus şəkilçilərin artırılması ilə; məsələn, *ağla* (maq) felinə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi – *r* artırıldıqda *ağlar* (gözü yaşlı) sifət, *ağ* sifətinə –*lar* cəm şəkilçisi artırıldıqda *ağlar* (Oktyabr inqilabının əleyhinə çıxmış çar tərəfdarları, əksinqilabçılar) isim, *quru* sözüne leksik – *m* şəkilçisi artırıldıqda *qurum* (isim) – tüstüdən əmələ gəlmiş maddə, *qur* (maq) felinə əmr şəklinin I şəxsin təkinin –*um* şəkilçisi artırıldıqda yenə də *qurum* (qurulma prosesi) isim və s.

4. Müxtəlif mənşəli sözlərdə səs tərkibinin eyniləşməsi yolu ilə; məsələn, *qabaq* (ön tərəf) – *qabaq* (tərəvəz məhsulu); *Qax* (rayon adı, qəsəbə) – *qax* (qurudulmuş meyvə); *gürzə* (ilanın bir növü) – *gürzə* (xörəyin bir növü); *ləpə* (kiçik dalğa) – *ləpə* (qoz, fındıq kimi meyvənin içi); *Ay* (yerə ən yaxın olan göy cismi – peyk) – *ay!* (nida); *boylu* (qamətli) – *boylu* (hamilə) və s.

5. Kökdə olan səslərdən birinin düşməsi, yaxud köklərdən birinə səsin artırılması yolu ilə; məsələn, *alaq* sözündəki –*q* səsinin düşməsi nəticəsində taxılın arasında bitən qanqal və göyərtili mənalarını verən söz dilimizdə rəngin çalarlığını bildirən *ala* (ala göz) sözü ilə omonimləşir.

Dilimizdə şalvarın və ya donun aşağı hissəsini bildirən *balaq* sözü, *bala* sözüne *q* səsinin artırılması ilə düzəlib, camış balasını bildirən *balaq* sözü ilə omonimləşir.

6. Hər hansı bir kökdə bu və ya digər səsin dəyişməsi ilə; məsələn, dilimizdə həşərat qisminə mənsub *qurt* sözünün sonundakı *t* səsi *d* səsinə çevrilərək, canavar mənasındakı *qurd* sözüne omonim olan ikinci bir söz əmələ gəlmişdir. Dilimizdə paltar mənasında olan *don* sözünün omonimi kimi ikinci bir mənə (şiddətli soyuq) ifadə edən *don* sözü əmələ gəlmişdir.

§17. Xarici omonimlər; məsələn: *qaz* (yanacaq maddəsi – ruscadan) – *qaz* (ev quşlarından biri) və s.

Bunlardan biri və ya hər ikisi dilimizə başqa dillərdən gəlir.

Xarici omonimlər öz mənşəyi etibarilə əsasən üç qismə ayrılır: 1) ərəb dilindən gələnlər; 2) fars dilindən gələnlər; 3) rus dilindən gələnlər. Belə omonimlərdə sözün biri ana dilinə, digəri gəldiyi dilə və ya hər ikisi gəldiyi dillərə aid ola bilər.

1. Ərəb dilindən gələn sözlərin Azərbaycan dili sözləri ilə qarşılaşdırılması vasitəsilə düzələn omonimlər: *ağıl* (azərbaycanca, mal-qara saxlayan yer, tövlə) – *ağıl* (ərəbcə, düşünmə və anlama qabiliyyəti). Bu söz ərəb dilində *عقل* şəklində yazılır və təxminən *əql* formasının tələffüzünə yaxın bir tərzdə ifadə olunur; *aşıq* (azərbaycanca topuq sümüyü, *-ıq* şəkilçisi vasitəsilə *aşmaq* felindən düzəlmişdir) – *aşıq* (sazla oxuyub şeir söyləyən). Bu söz ərəbcə *عشق* (eşq) sözündən düzəlib (dilimizdə bu yolla düzələn aşiq – eşqə düşmüş adam mənasında işlənən söz də vardır); *dava* (farsca, dərman mənasında) *دوا* – *dəva* sözündən – *dava* (ərəbcə, vuruşma mənasında) *دعوا* – *dəva* sözündən; *dəf* (ərəbcə, xanəndələrin işlətdiyi çalğı aləti) *دف* – *dəf* sözündən, *dəf* (yenə də ərəbcə, kənara itələmə, rəddetmə) *دفع* – *dəf* sözündən.

2. Fars dilindən gəlmə sözlər vasitəsilə düzələnələr; məsələn, *bazar* (farsca, həftənin altıncı günü) – *bazar* (yenə də farsca, alver olunan gün və ya yer); *zər* (farsca, qızıl və ya qızılı rəng) – *zər* (yenə də farsca, sümük və s. materiallardan düzəldilib nərd oyununda işlədilən kub); *dad* (farsca, fəryad, fəğan) – *dad* (azərbaycanca, maddənin dilimizdə hiss olunan əlaməti); *dar* (farsca, ölümə məhkum olunanları asmaq üçün hazırlanmış dirək) – *dar* (azərbaycanca, geniş olmayan); *dəstə* (farsca, bəzi şeylərdən bir neçəsinin bir yerdə olması) – *dəstə* (farsca, əltutan yer) və s.

3. Rus dilindən gəlmə sözlər vasitəsilə düzələnələr; məsələn, *bal* (azərbaycanca, arıların istehsal etdiyi şirin maddə) – *bal* (rusca, şənlik gecəsi) – *bal* (yenə rusca, küləyin, dalğanın dərəcəsi və məktəblərdə qiymət dərəcəsi); *qaz* (azərbaycanca, ev quşlarından biri) – *qaz* (azərbaycanca, *qaz* (maq) feli) – *qaz* (rusca, havada yayılmaq qabiliyyətinə malik, yanan bir maddə); *divan* (əslə farsca, məhkəmə, birinə qarşı sərt rəftar) – *divan* (yenə eyni mənbədən, bir şairin şeirlərinin müəyyən qaydada düzölmüş külliyyatı) – *divan* (rusca, yumşaq taxt); *tir* (azərbaycanca, kəsildikdən sonra budaqları yonulmuş uzun ağac) – *tir* (rusca, nişan atmaq üçün düzəldilmiş yer) və s.

Dilimizdə leksik omonimlərdən başqa, təsadüfi omonimləşən – əslində omonim olmayan, müəyyən morfoloji dəyişmələrə məruz qalan və başqa xüsusiyyətlər qazanan leksik vahidlər də mövcuddur. Bu tipli omonimləri *omograf*, *omofon*, *omofon* və *leksik qrammatik* növlərə ayırmaq olar. Bunlara omonimə oxşar söz qrupları da deyilir.

§18. Omograflar – yalnız yazılışı eyni, səslənməsi müxtəlif olan leksik vahidlərin qarşılaşdırılması ilə yaranır, bunların omonimliyi təsadüfidir və hər leksik vahid başqa-başqa nitq hissəsinə aid olur, müxtəlif qrammatik dəyişməyə məruz qalır. Məsələn:

*Qoltuğunda bağlama,
Mən gedirəm aqlama,
Gedərəm, yenə gəlləm,
Yadlara bel bağlama.*

Bu bənddə birinci misrada *bağlama* sözü isimdir, vurğu son hecaya düşür; dördüncü misrada olan *bağlama* sözü isə felin əmr şəklinin inkarı olduğu üçün (inkar şəkilçi vurğu qəbul etmir) vurğu sonuncu hecadan əvvəlkinin üzərinə düşür.

Və ya:

*Sürüdən tez ayırıb əlli qoyun,
Dedi ki, bunları yol üstə qoyun.*

(S.Ə.Şirvani)

Bu bəndin birinci misradakı *qoyun* sözünün vurğusu sonda, ikinci misradakı *qoyun* sözündə isə birinci hecada olur.

Omofonlar (və ya fonetik omonimlər) – yalnız səslənməsinə görə omonimlər adlanır, əslində bunlar da omonim deyildir. Fonetik omonimlərin də omonimliyi təsadüfi, müvəqqətidir. Məsələn:

*Öz yarını yar düşünər, yar anar,
Saf məhəbbət ünsiyyətdən yaranar.*

(Qədir Tərtərli)

*Bu dağları qoysaq əgər öz başına,
Dağlar bizi dolandırar öz başına.*

(B.Vahabzadə)

*Mən aşiq incimənəm,
Dürr mənəm, inci mənəm,
Baş qoyub dizin üstə,
Can versəm, incimənəm.*

(Xalq ədəbiyyatından)

Qeyd edilən *yar anar – yaranar, özbaşına – öz başına, inci mənəm – incimənəm* sözləri və söz birləşmələri yalnız səslənməsinə görə omonim olduğu üçün omofon adlanır.

§19. Omoform (və ya morfoloji omonimlər) – sözlərin müxtəlif qrammatik şəkilləri ilə uyğunlaşmasına deyilir. Omoformların omonimliyi təsadüfi səciyyə daşıyır. Burada omonimlik qrammatik şəkilçilər hesabına təmin edildiyindən, həmin leksik vahidlər mətndən ayrıldıqda omonim olmaq xüsusiyyətini itirir. Məsələn:

*Can evimə sığışmayan arzular,
Bu dünyada neçə dünya arzular.*

(S.Vurgun)

Bu bəndin birinci misrasındakı *arzular sözü* isim (arzu) olub, cəm şəkilçisi (-lar), ikinci misradakı *arzular sözü* isə fel (arzula) olub, kökünə III şəxs təkdə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi əlavə edilməklə qrammatik şəkilçilər hesabına omoform olmuşdur.

Və ya:

*Gün getdi yatan yerə,
Ay getdi batan yerə.
Sinəmi nişan qoydum
Yar oxun a t a n yerə.*

(Bayatı)

1918-də vuruşurdu; Danışmırdı rəncbər a t a n; rəncbər atam!

(M.Araz)

Birinci misaldakı *atan* sözü substantivləşmiş feli sifətə (*atan*) və ikinci misaldakı *atan* (sözü) – ismə (ata) mənsubiyyət şəkilçisinin artırılması nəticəsində eyni fonetik tərkibə malik söz-omiform yaranmışdır.

§20. Leksik-grammatik omonimləri səciyyələndirən xüsusiyyət odur ki, qarşılaşdırılan sözlərdən biri leksik, nominativ mənasını saxlayır, ikincisi isə qrammatik dəyişmə nəticəsində öz qarşılığına omonim hüququ qazanır. Bunların da omonimliyi təsadüfidir, yalnız mətn daxilində müəyyənləşir. Məsələn:

*Dağdan yel əsir yənə,
Səbrimi kəsir yənə,
Getdim, məni eylədin,
Yolunda əsir yənə.*

(Bayatı)

Bu bənddə *əsir* sözünün kökü (fel) *əs* olub, indiki zaman şəkilçisi – *ir* hesabına dördüncü misradakı *əsir* ismi ilə omonimləşir.

Və ya:

*Əzizinəm gündə mən,
Kölgədə sən, gündə mən,
İldə qurban bir olar,
Sənə qurban gündə mən.*

(Bayatı)

Bu bənddə birinci misradakı *gündə* sözündə yerlik hal şəkilçisi qəbul etmiş isim (*gün*) dördüncü misradakı *gündə* (*hər gün*) mənasında olan zərfinə fonetik tərkibcə uyğun gəlmiş leksik-grammatik omonim olmuşdur.

Bu omonimlər də təsadüfidir. Yalnız mətn daxilində müəyyənləşir.